

Opponensi vélemény

Viga Gyula: A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században) című akadémiai doktori értekezéséről

Viga Gyula több mint három évtizede kutatja a történeti tájak gazdasági kapcsolatait, kezdve a Bükk-vidékkel, majd folytatva az észak-magyarországi régió területén. Ennek keretében vizsgálja az áruk és emberek mozgását, a földrajzi és társadalmi környezet gazdasági kapcsolatokra gyakorolt hatását, illetve az árucserével foglalkozó speciális csoportokat.

A témakör iránti elkötelezettségét és eredményeit bizonyítják eddigi publikációi. Négy önálló kötet és 43 tanulmány, közlemény született, amelyek az akadémiai értekezés egy-egy kérdését vizsgálják. Kutatásait számos konferencián adta közre, bocsátotta vitára. Az elmúlt évtizedekben Viga Gyula a széleskörű néprajzi terepmunka mellett megismerte mindazokat a történeti-néprajzi forrásokat, amelyek a téma teljes körű feldolgozásához szükségesek. A gazdag szakirodalmi bázis tükrözi az értekező interdiszciplináris szemléletét: a néprajzi/antropológiai források mellett biztos kézzel alkalmazza a földrajz-, történelem- és régióntudomány eredményeit.

A disszertáció a Kárpát-medence két nagytája, a Felföld és az Alföld közötti gazdasági kapcsolatok történeti néprajzának feldolgozására vállalkozik. Fogalomhasználatában a Felföld nagyobb területet jelent annál, mint ahogy azt a magyar néprajz általában vizsgálja, s a döntően magyar lakta területek mellett ide érti a Kárpát-medence északi – a hegység által határolt – zónájában élő szláv és német csoportokat is. A feldolgozás időkerete az 1770-es évek és az 1920 közé eső másfél évszázad. Ez az időszak – ahogy a szerző írja - mind a magyarországi gazdaság, mind a tradicionális kultúrában élő társadalmi csoportok történetének fontos, változásokkal teli korszaka volt. A trianoni béke pedig éles határvonalat jelent, hiszen megszüntette a korábbi birodalom egységét, amelyben a különböző adottságú térségek természetes módon működtek együtt.

Viga munkájából három fő kérdést emelek ki: 1) a tájak közötti kapcsolatok térbeli alapjai, 2) a javak cseréjének helyszínei és formái, 3) a javakat cserélő társadalom. Antropológiai evidencia, hogy a különböző létfenntartási rendszerek csak a földrajzi környezet és az arra adott társadalmi-kulturális adaptációk összefüggésében értelmezhetők. Ebből a szempontból rendkívül fontos az értekezőnek az a szándéka, hogy a geográfusok, kulturális antropológusok (az ökológiai antropológia képviselői) nyomán bemutassa azt az ökoszisztémát, amely a Kárpát-medence területhasznosítási formáit jellemezte. Meggyőző, ahogy a 20. századi emberföldrajz, kulturgeográfia és a történeti földrajz művelői nyomán felvázolja a medence övezetes térszerkezetét. Ezt európai kontextusba emeli azzal, hogy a síksági és

hegyvidéki népek műveltségét határoló ökológiai zónák kérdéskörébe illesztve általános etnológiai problémaként is vizsgálja.

A társtudományok eredményeit alkalmazva ismerteti az értekező azt a modellt, amelynek elemeiként a nagytájak harmonikusan működtek együtt a Trianon előtti magyar állam rendszerében. Ennek alapja a térség centrális részét alkotó, gabona- és állatfelesleggel rendelkező magyar Alföld, az azt övező dombsági zóna (kiegyenlített mezőgazdasági tevékenységgel, gyümölcs- és szőlőtermesztéssel, különféle iparokkal), majd az egészet keretbe foglaló erdős hegyvidék népességének történetileg változó szimbiózisa. Az egyes regionális rendszereket a sík vidékre siető folyók völgyének közlekedőútjai kapcsolják össze egymással.

A Felföld lépcsőzetes tájszerkezetében jól elkülöníthető a tájilag és földrajzilag differenciált Magas-Felföld és az Alacsony-Felföld. Ez utóbbi a történetileg Mátra erdőnek nevezett vidék (a mai Északi-középhegység). Az opponens egyetért Viga Gyula azon megállapításával, hogy az Alfölddel érintkező medencék és folyóvölgyek által tagolt hegyvidék egy átmeneti jellegű rugalmas rendszer, amely egyrészt átengedi mind az északi, mind a déli tájak javait, de saját termékeivel is bekapcsolódik a két nagytáj közötti árucserébe. A Felföld nagy részére vonatkozóan helyesen állapítja meg az értekező, hogy domborzati viszonyai, nagyfokú erdősültsége és a szántóföldek alacsony aranykorona értéke miatt az agrártermelés nem vagy csak igen alacsony színvonalon volt lehetséges. Az opponens saját kutatásai is megerősítik, hogy a sommás megállapítást a középhegységi zónában egymás mellett lévő kistájak eltérő földrajzi adottságai (szántóföld és erdő aránya) erőteljesen árnyalják.

A mezőgazdálkodás korlátozott lokális lehetőségei és a kiterjedt erdőségek sajátosan befolyásolták az itt élők életmódját. A népesség nagy csoportjai az év jelentős részében elszakadtak a földműves munkától és különböző speciális kiegészítő foglalkozást űztek. Ezek több helyen is előforduló említésén túl érdemes lenne hangsúlyozni és saját környezetük ökológiai adottságaiból levezetni a különféle erdőmunkák, erdei iparok jellemzőit, a felföldi szlovákok által lakott vidékek jellegzetes vándoriparosainak és vándorkereskedőinek a tevékenységét.

A mostoha természeti adottságú tájak munkaerő feleslege a speciális foglalkozások révén helyben „oldódott fel”, de egy jelentős részük – ahogy Viga Gyula a 34., 129. és a 60. oldalon említi – a mezőgazdálkodó zónákban, főként az Alföldön, illetve Tokaj-Hegyalján talált munkát az év nagy részében. Itt van némi hiányérzete az opponensnek, hiszen – ahogy az értekező korábbi munkáiban és a jelen disszertáció összefoglalásában is olvasható – az időszakos vándorlás, a vándormunka a régiók közötti munkamegosztásnak, a domb- és hegyvidéki életmód-stratégiáknak fontos része. Ezért lenne jó többet megtudni az arató- és cséplőmunkásokról, a summásokról, szénakaszálókról, más szőlőtermő vidékekre is vándorló szőlőmunkásokról, valamint a favágók és az erdei iparokkal foglalkozók vándorlásáról.

A szerző fontos tapasztalata, hogy az ember a Felvidéken nemcsak alkalmazkodott a táji-környezeti-ökológiai adottságokhoz, hanem azok kiaknázásával maga is aktívan részt vett a környezete megváltoztatásában. A középkorra jellemző spontán természetátalakító munkákat a 17-18. századtól a tudatos tájváltoztató tevékenységek (bányászat, vásfeldolgozás, üveggyárak, hamuzsírőzés, fásfeldolgozó üzemek) váltották fel. Ezek újabb munkalehetőséget is biztosítottak a lakosságnak, ugyanakkor az erdőterületek drasztikus csökkenését is eredményezték. Ennek kapcsán vetem fel, hogy az Északi-középhegység belső erdős területeinek a hasznosítására – ahogy az értekező is írja – a 18. században a túlnépesedett északi szlovák megyékből érkezett erdőmunkások esetében érdemes lenne megvizsgálni a kibocsájtó és befogadó vidékek közötti összefüggést, az etnikai, életmódbeli, életstratégiai hasonlóságokat. Pl. így honosodott meg a felső-magyarországi szlovákokra jellemző vándor ablakosság, majd a drótosság a zempléni szlovák falvakban.

Az értekezés adatgazdag, részletes és a legtöbb konkrét információt tartalmazó fejezete a javak cseréjének helyszíneit és formáit mutatja be a felföldi megyékben. Szabó István és az okleveles források alapján fontos megállapítás, hogy már a 14-15. században jellemzők az úton járó parasztok, akik javaikkal kereskedtek. Az utóbbi évtizedekben a magyar néprajztudományban egyre elfogadottabb az a vélemény, hogy az iparosodás előtti évszázadokban a hagyományos parasztüzem autarkiaira törekedett ugyan, de a természeti adottságok nem mindenütt biztosították a paraszti üzemek önellátását. Ugyanakkor éppen a földrajzi körülmények teremtettek sok helyen olyan speciális feltételeket, amelyek – főként a háziipar, pl. a fásfeldolgozás révén – felesleg termelését és annak cseréjét, értékesítését tették lehetővé. Egyet érthetünk Vigával, hogy a lokális termelési és értékesítési formák az egyes tájakon belül és a tájak között nemcsak rendszerbe szerveződtek, hanem a paraszti életforma alakulására hatással befolyásolták a polgárosodás folyamatát is.

Viga Gyula munkájában a vásározás történeti adatai, az úrbérrendezést előkészítő paraszti bevallások, az 1826-os összeírás adatbázisa, s nem utolsósorban a szerző saját recens gyűjtései révén összeállt hatalmas ismeretanyag elmélyült birtoklása érzékelhető. Ezek alapján imponáló áttekintést ad a vásáros- és piachelyek térszerkezetéről, s közben a térbeli folyamatok történeti vizsgálatáról sem feledkezik meg. Az értekező részletesen elemzi az egyes megyék – különösen Bars, Gömör és Zemplén – tájainak, gazdasági övezeteinek létformáit, életstratégiáit és az erre épülő tevékenységi formákat, árucseré és migrációs kapcsolatokat, a vándorárusok kereskedelmi útvonalait. Az illusztrációkban egyébként gazdag értekezés e fejezete elbírta volna több térképet a vásár- és piachelyek, vásárvonalak szemléltetésére. A valószínűleg publikálásra kerülő kötet használhatóságát, az adatok értelmezését nagyban növelnék ezek az illusztrációk. Térképek nélkül is látszik, hogy a felvidéki megyék közé – bizonyára elegendő adat hiányában – nem került be sem Trencsén, sem Nyitra megye, amelyek pedig ökológiai

adottságaik révén szintén aktívan részt vettek a nagytájak közötti gazdasági kapcsolatokban, és a legjelentősebb kibocsájtói voltak a tipikus szlovák vándoriparosoknak, a drótosoknak és ablakosoknak.

Viga Gyula a Javakat cserélő társadalom fejezetben nagy teret szentel a szárazföldi szállításra specializálódott fontos rétegnek, a fuvarosoknak. A gabona-, bor- és sókereskedelem kiemelésével differenciált képet nyújt a fuvaros társadalom rétegzettségéről, céheikről és egyéb társulási formáikról. Saját terepkutatásait történeti adatokkal kiegészítve plasztikusan mutatja be a szállítók mentalitását, akik számára a fizikai mobilitás gyakran a társadalmi mobilitás, a felemelkedés felé is utat nyitott. Szemléletesen fejezi ki mindezt az a mondás, hogy „a Bükkben a fuvaros az úr.” Ebben a fejezetben választ kapunk olyan fontos kérdésre is, hogy a népi árucsere szereplői, az árukkal vándorlók, azokat szállítók a paraszti társadalom milyen rétegéből kerülnek ki. Viga – Braudel európai kontextusú véleményével egyezően – feltárta, hogy a fuvarosok zömmel a kevés földdel rendelkező parasztok, részben pedig a földnélküli szegények közül valók. Ez a megállapítás jogosítja fel az opponenst annak felvetésére, hogy - a 26. oldalon közölt vázlatos áttekintés ellenére - a további kutatások során érdemes lenne megvizsgálni a különböző javakkal és munkaerejükkel rendszeresen vagy alkalmasszerűen vándorlók egyéb csoportjainak is a társadalmi státuszát. Kikből, milyen rétegből került ki az a munkaerő felesleg, ami részben helyben keresett és talált speciális feladatokat, részben pedig az Alföld szívta fel az esztendő egy részében? Maga az értekező is utal a 141. oldalon arra, hogy a falusi szegénység világlátottabb lehetett munkavállalásai révén, mint a tehetősebbek. Saját kutatási tapasztalataim is megerősítik, hogy pl. az Északi-középhegység vidékén a szegényebbekből lettek az ölfavágók, faközelítők, a lovas fogattal rendelkező gazdák pedig bérfuvarozást vállaltak az uradalmi erdőkben. A téli erdőmunkások nyáron summásként dolgoztak az Alföldön. Nagyon jellemző a Gyöngyössolymosról a Mátraalján élő mondás: "Itt egy fél kenyérért bárkinek falábat csinálnak." Ez utal a szegényen élő lakosok magas szintű fafaragó tevékenységére. A bükki famunka központjában, Cserépfaluban is a szegény, földnélküli emberek foglalkoztak faeszközök készítésével.

A javakat cserélő társadalom differenciált képének megrajzolásánál véleményem szerint különbséget kell tenni a feleslegüket maguk értékesítő parasztok (akiknél ez alkalmasszerű) és azon szegényebb státuszúak között, akik esetében a vándorlás és vándorkereskedés a megélhetést biztosító alaptevékenység. Ehhez egy adalék, hogy az erdős falvak közbirtokossági erdőiből az erdőjog alapján évente megkapott tűzifát a lófogatós gazdák gyakran azonnal értékesítették az alföldi falvakban vagy közvetlenül gabonára cserélték, maguk pedig az erdőn összegyűjtött gallyfából biztosították tüzelőjüket.

Viga Gyula értekezése meggyőző bennünket arról, hogy az elmúlt évszázadokban a különböző adottságú tájak között rengeteg áru mozgott, és hogy sokkal többen voltak folyamatosan úton, mint ahogy azt a kutatás

sokáig vélte. Az értekező más kutatókkal együtt már korábbi publikációiban is hangsúlyozta, és most megerősíti, hogy az eltérő táji adottságokhoz való alkalmazkodás, nemcsak másfajta gazdálkodást, de különféle élet- és szemléletmódot is jelentett. Újszerű az a megállapítása, hogy a Felföld összetett struktúrájú rendszer volt, amelyeken belül a változó feltételekhez való alkalmazkodás tájilag tagolt gazdasági és kulturális variációkat jelentett. Egyetérthetünk Viga összegzésben megfogalmazott véleményével, hogy ezen a nagytájon nem annyira a népi kultúrák (magyarok, szlovákok, németek) közötti különbségek dominálnak, sokkal inkább a közös tájhaza, az azonos földrajzi körülményekhez való alkalmazkodás révén létrejött hasonló műveltségi zónák közötti különbségekről beszélhetünk. Az etnikai és kulturális folyamatok a gazdasági kapcsolatok elválaszthatatlan kísérői, és a különböző népcsoportok gazdasági érintkezései mindig magukban hordozták a műveltségi hatások lehetőségét is.

Összegzésként megállapítom, hogy Viga Gyula akadémiai doktori értekezése a Kárpát-medence két régiójának gazdasági kapcsolatait hitelesen, a táji-ökológiai adottságok, történeti folyamatok összefüggésében mutatja be. Munkáját az interdiszciplináris szemléletmód, széles forrásbázis és magabiztos általánosító készség jellemzi. A disszertációban megfogalmazott következtetései nemcsak a két nagytáj kapcsolatrendszerében értelmezhetők, de általános európai kitekintéssel továbbgondolásra, a jövőbeli kutatásra ösztönző szempontokat is tartalmaznak. A korábbi tudományos fokozat megszerzését követően született kutatási eredményei nagyban gazdagítják a különböző tudományterületeket, és hozzájárulnak a néprajztudomány továbbfejlődéséhez.

Viga Gyula értekezése olyan tudományos teljesítmény, amely az akadémiai doktori követelményeknek teljes mértékben megfelel. Mindezek alapján fenntartás nélkül javaslom az értekezés nyilvános vitára bocsátását, ahol a magam részéről támogatom az akadémiai doktori cím odaítélését.

Eger, 2011. január 10.

Petercsák Tivadar
MTA doktora